

HASEKİ HÜRREM SULTAN KÜLLİYESİ

2010-2012 YILLARI RESTORASYONU

Haseki Hürrem Sultan Group of Buildings Restoration of the Yaers

Prof. Dr. E. Füsün Alioğlu | Kadir Has Üniversitesi
Dr. Olcay Aydemir | Y. Mimar, Vakıflar İstanbul 1.Bölge Müdürlüğü
Ebru Sünnetçi | Y. Mimar, Pekerler İnşaat

Medrese dershanesinin üstünde yer alan ve bugün Çinili köşkte teşhir edilen yeşil zemin üzerine Rumi yazı ile mavi-beyaz tezyinatlı pano. (Kur'an-ı Kerimin, Haşr Suresinin 18. ayeti yazılmıştır).

**"Ey insanlar Allah'tan sakının. Herkes yarına hazırladığına baksın.
Allah'tan sakının çünkü Allah, işlediklerinizden haberdardır."**

Kanuni Sultan Süleyman'ın hasekisi Hürrem Sultan'ın banisi olduğu Haseki Hürrem Sultan Külliyesi, Bizans döneminde Kuru Tepe/Kserolofos/Xerolophos daha sonra Avrat/Avret Pazarı olarak adlandırılan İstanbul'un önemli bir bölgesinde inşa edilmiştir. Haseki Hürrem Sultan Külliyesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal, ekonomik, siyasal olgunluğa eriştiği dönemin yapı alanının en önemli mimarı Mimar Sinan'ın (1489-1588) eseridir. Haseki Camisi, Sinan'ın, 1538'de mimarbaşı olduktan sonra inşa ettiği ilk kagir, kubbeli camidir. Külliye camiden başka medrese, mektep, imaret ve dariüşşifa bulunur. İmaret dışındaki yapılar Sinan'a ait tezkerelerde yer almaktadır. Haseki Külliyesi, yapımından günümüze geçirdiği çok sayıda afet sonrasında onarıma tabi tutulmuştur. Haseki Hürrem Sultan Külliyesi'ne ait bu makalede, Cami ve Ahşap Meşruta dışındaki Medrese, Sıbyan Mektebi, İmaret ve Darrüşşifa'da gerçekleştirilen onarımlara yer verilecek, 2010-2102 restorasyonu ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Haseki Hürrem Sultan Külliyesi, Restorasyon

The Haseki Hurrem Sultan Complex builder of which is wife of Suleyman the Magnificent, Hurrem Sultan have been built in important region of Istanbul which was called Dry Hill/Kserolofos/Xerolophos in Byzantine period and then Avrat/Avret Bazaar. The Haseki Hurrem Sultan Complex is referred with Architect Sinan (1489-1588) which is the most important name of the construction area of the period where social, economical, political maturity of Ottoman Empire has reached. Haseki Mosque is the first mosque with the dome made of bricks which Sinan has built in 1538 after he has become the chief of architects. Buildings out of the almshouses are also included in Sinan's warrants. The complex that is dedicated to Sultan Suleiman the Magnificent's wife Hürrem, has an important restoration that is today's most comprehensive repair after many disasters. In this article, last repair of the Haseki Hürrem Sultan group of buildings will be discussed in detail in the 2010-2102 restoration.

Key words: Hürrem Haseki Complex, restoration.

I. HASEKİ HÜRREM SULTAN KÜLLİYESİ: TARİHSEL VERİLER

Haseki Hürrem Sultan Külliyesi, Bizans döneminde Kuru Tepe/Kserolofos/Xerolophos olarak adlandırılan bölgede yer almaktadır. Külliye, Roma ve Bizans dönemlerinde İstanbul'un omurgası kabul edilen Mese Caddesi üzerindeki Arcadius Sütunu ile Arcadius Forumu yakınlığında inşa edilmiştir (Taşkiran 1972: 70; Müller 2001: 250, 419).

Kentin Osmanlı egemenliğine geçmesi ile birlikte Arcadius Sütunu ve Forumu çevresinde ahşap evler, dükkanlar inşa edildiği ve *Avrat Pazarı* adı ile pazar günleri kadınlar için pazar kurulduğu bilinmektedir (Müller-Wiener 2001: 250; Pekak 1993: 306).

Haseki Külliyesi'nin inşa edildiği 16.yüzyılda bölge, *Başçı Hacı Mahallesi* adı ile anılmaktadır. Fatih döneminin,

tanınmış kişilerinden olan Başçı Hacı Mahmut'un burada bir mescidi olduğu ve 1918 yılında yandığı bilinmektedir. Semt de adını bu mescitten almış olmalıdır. Daha sonra semt, *Avrat Pazarı, Arcadius Sütunu* ise *Avrat Taşı ya da Kız Taşı* olarak adlandırılmıştır. Semtin, Haseki olarak anılması ise ancak 19.yüzyılın sonlarında gerçekleşmiştir (Taşkiran 1972: 70,71, 81; Eyice 1993: 306).

Osmanlı döneminde, külliye'nin yakın çevresinde yapı faaliyetleri sürmüştür. Haseki Caddesi üzerinde, dükkan olarak kullanıldığı düşünülen *Avrat Pazarı* olarak adlandırılan bazı tonoz birimleri bulunmaktadır. Bunlardan ikisi Haseki Medresesi'nin hemen doğusundadır. Haseki Camisi doğusunda, Bayrampaşa Külliyesi ile komşudur. Medrese, sıbyan mektebi, tekke, türbe, hazire, sebil, çeşme, şadırvan ve dükkanlardan oluşan Bayrampaşa Külliyesi, 1044/1634-35 yıllarında inşa edilmiştir (Tanman 1994: 101). Haseki Caddesi'ndeki İmaret Kapısı'nın bitişiğine 1180/1766 ta-

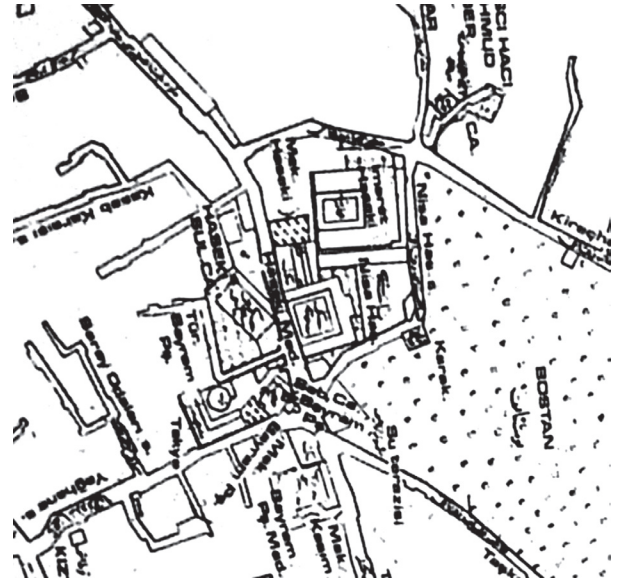
Fotoğraf 1. Arcadius Sütunu (Encümen Arşivi, 1936)

Fotoğraf 2. Medresenin bitişişindeki Avrat Pazarı dükkanları
(Vakıflar Arşivi, 1960 onarım dosyası)

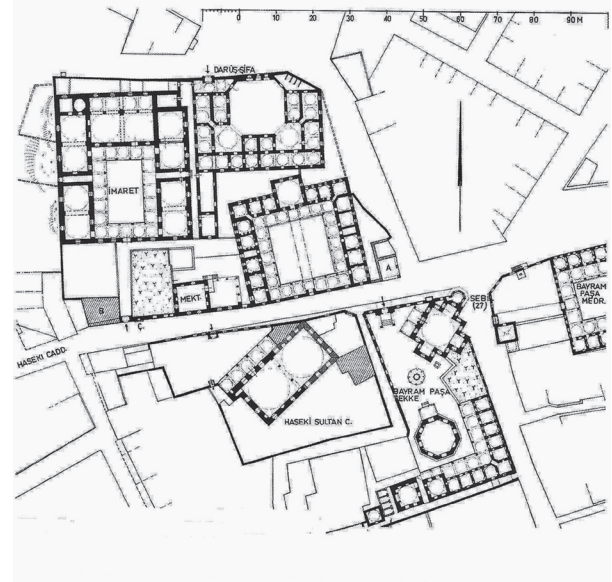
rihli Haseki İmaret Çeşmesi (Tanışık 1943: 197), imaretin kuzey batısında, Özbek Süleyman Sokağı ile Cevdet Bey Caddesi'nin keşiştiği noktada ise 1218/1803 tarihli Başçı Hacı Mahmut Efendi Çeşmesi (Tanışık 1943: 225) yer almaktadır.

Haseki Hürrem Sultan Külliyesi'nin, iki aşamada yapıldığı söylenebilir. İlk aşama cami, medrese, mektep ve imareti; ikinci aşama ise darüşşifayı içermektedir. Külliyeye ait 947/1540 tarihli ilk vakfiyede, cami, medrese, mektep ve imaretin tanımlanmasına (Taşkıran 1972: 43) bağlı olarak birinci aşamanın 1538-1540 yılları arasında; 958/1551 tarihli ikinci vakfiyenin darüşşifayı tanımlanmasına (Taşkıran 1972: 45) bağlı olarak da ikinci aşamanın 1551 yılına kadar tamamlanmış olduğu anlaşılmaktadır.

Haseki Camisi, Mimar Sinan'ın mimarbaşı olduktan sonra, 1538-39 yıllarında yaptığı ilk kağir kubbeli cami

şekil 1. E.H. Ayverdi Haritası'nda Haseki Külliyesi

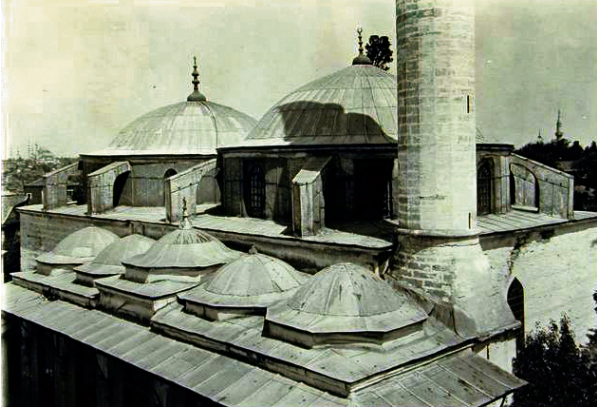
şekil 2. Haseki Külliyesi planı (Müller-Wiener)

olarak anılmaktadır (Kuran 1986: 36). Yapıdan, *Haseki Vakfiyesi*'nin 947/1540 tarihli ilk vakfiyesinde söz edilir (Taşkıran 1972: 43). Önce tek kubbeli inşa edilen cami, 1021/1612'de doğusuna yapılan ekle iki kubbeli hale dönüştürülmüştür (Kuran 1986: 38).

Haseki Medresesi, caminin hemen ardından inşa edilmiştir. Medrese, günümüzde Çinili Köşk'te sergilenen çini kitabesine göre 946/1539 yılında yapılmıştır. Ayrıca, Haseki Vakfiyesi'nin 947/1540 tarihli ilk vakfiyesinde adının geçmesi de 1540 yılında tamamlanmış olduğunu göstermektedir (Taşkıran 1972: 43; Kuran 1986: 40). Medrese, bir avlu çevresindeki revak, hücreler ve dershaneden oluşan şemaya sahiptir.

Sıbyan Mektebi'nin, kitabe yeri boş olduğu için, tam olarak ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir. Ancak Haseki Medresesi'ndeki nilüfer çiçeği motifli sütun başlıklarının mektepte de kullanılması, iki yapının birlikte tasarlandığı

Fotoğraf 3. Haseki Camisi (K.A.C. Creswell, <https://archmet.org>)

Fotoğraf 4. Haseki Medresesi, 1938 (Encümen Arşivi)

Fotoğraf 5. Medresesinin Haseki Caddesi cephesi (Vakıflar Arşivi, 1960 onarım dosyası)

nın kanıtı sayılmaktadır (Kuran 1986: 40). Diğer taraftan Haseki Vakfiyesi'nin 947/1540 tarihli ilk vakfiyesinde adının geçmesinden 1540 yılında tamamlanmış olduğu anlaşılmaktadır (Taşkıran 1972: 43). Dikdörtgen bir kütleyle sahip olan mektep, kareye yakın iki mekandan oluşur. Bunlardan biri *kapalı/kışık/Şitaiye* diğeri ise *yarı açık/yazlık/sayfiye* olarak kurgulanmıştır.

*Haseki İmaret*i, Haseki Caddesi'nin kuzey kenarı arkaasındaki arazide, caddeden geride inşa edilmiştir. İmaretin inşa tarihi iki farklı görüşü içerir. Bunlardan biri N. Taşkıran'a (1972: 43) aittir. Taşkıran, Haseki Caddesi'ndeki imaret ana giriş kapısında yer alan kitabedeki yapım tarihini 947/1540 olarak yorumlar. Aynı zamanda, Haseki Vakfiyesi'nin 947/1540 tarihli ilk vakfiyesinde adının geçmesine de dayanarak, imaretin 1540 yılında tamamlanmış olduğunu ileri sürer. Aynı kitabedeki tarihi, A. Kuran (Kuran 1986: 40) 957/1550 olarak yorumlar. Kuran, imaretin Haseki Hürrem Sultan tarafından değil Kanuni tarafından yaptırıldığını belirtir ve tezkerelerde adının geçmeyişi nedeni ile yapının Mimar Sinan tarafından inşa edilmedi-

Fotoğraf 6. Haseki Mektebi'nin Haseki Caddesi Cephesi (Vakıflar Arşivi, 1967 onarım dosyası)

ğini düşünür. Ancak, Haseki Vakfiyesi'ne bağlı olarak N. Taşkıran'ın görüşü olan 947/1540 tarihi daha gerçekçi görünmektedir. İmaret, revaklı dikdörtgen bir avlu çevresinde kurgulanmıştır. Avlunun uzun olan doğu ve batı kenarlarında, ikişer kubbeli dört *yemekhane/me'kel* vardır. Aynı sıradaki yemekhaneler arasında birer geçit bulunur. Mutfak iç avlu giriş kapısının aksında, avlunun kuzey kenarında yer alır. Mutfağın iki yanında, doğu ve batıdaki yemekhanelerin bitiminde iki mekan daha vardır. Bunlardan batıdaki- ne yemekhaneden ulaşılır. Hamurluk olduğu düşünülen ve yemekhane zemininden 2.42 metre yüksek odaya 9 kagir basamak ile çıkılır. Doğudaki ise çeşme haznesidir ve boyutları daha küçüktür.

Haseki Darüşşifası, A. Kuran'a göre 1550-57 yılları arasında inşa edilmiştir (1974: 64; 1986: 40). Ancak 958/1551 tarihli vakfiyeye dayandırılarak, yapının 1550 yılında tamamlandığı kabul edilir (Cantay 1998: 46.; Taşkıran 1972: 128; Yıldırım 1993: 2). Binanın Sinan tarafından yapıldığı üç tezkerede de yer almaktadır (Kuran 1986: 40). Darüşşifa, köşelerine eyvan yerleştirilmiş, sekizgen bir avlu çevresinde yer alan odalar biçiminde kurgulanmıştır. Ancak, Haseki Darüşşifası'nda bu şema bütünü ile gerçekleştirilmemiş, eş kenarlı olamayan sekizgen bir avlunun iki dar kenarındaki iki eyvan ve eyvanların arkasındaki odalar tasarımı oluşturmuştur.

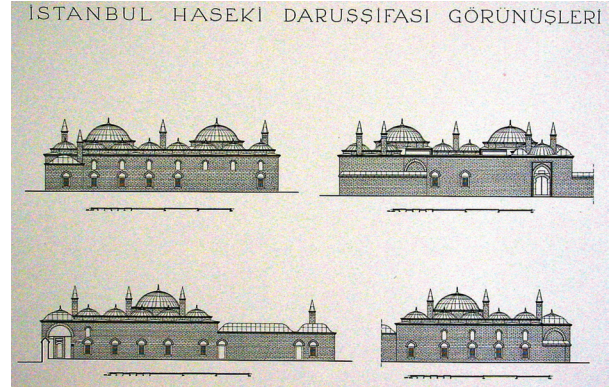
Fotoğraf 7. Haseki İmaret (Vakıflar Arşivi, 1964 onarım dosyası)

II. KÜLLİYENİN GEÇİRDİĞİ AFETLER ve ONARIMLAR

Haseki Külliyesi'nin cami dışındaki binaları, Medrese, Sıbyan Mektebi, İmaret, Darrüşifa için *DF Mimarlık* tarafından hazırlanan, *rölöve, restitüsyon, restorasyon projeleri ve raporları*, 22.08.2007 tarihli ve 1671 sayılı kararla İstanbul IV. No'lu KTVK Kurulu tarafından onaylanmıştır. Külliye'nin Restorasyon işi, *İstanbul 2010 Kültür Başkanlığı Ajansı* tarafından 28.01.2010 tarihinde ihale edilmiş, 14.04.2010 tarihinde de *Pekerler İnşaat* ile sözleşme yapılmıştır. *Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün* kararı doğrultusunda *Danışma Kurulu*, Prof.Dr. E.Fusun Alioğlu ve Prof.Dr. Turгут Kocatürk ile oluşturulmuştur. Vakıflar Bölge Müdürlüğü adına kontrolör olarak Dr. Y.Mimar Olcay Aydemir, Mimar Ayşe Öztürk, İnş Müh. Özgür Özyurt, Elk. Müh. Kemal Özay, Mak.Müh. Atanur Dede; *Pekerler İnşaat* adına Mimar Recai Peker, şantiye şefi Y.Mimar Ebru Sünnetçi, Mak.Müh. İbrahim Kahraman, Elk.Müh. İsmail Metinöz; *Paralel 41 Mimarlık* adına Y.Mim.Ahmet Özgüner, Mimar Oya Kızıltan; *İstanbul Avrupa Kültür Başkanlığı 2010 Ajansı* adına Dr.Y.Mimar Gülşen Altınsoy, Y.Mimar Eren Çınar, Mak.Müh. Feyzullah Kılıç, Elk. Müh. Abdülkadir Yıldırım uygulama süresince görev yapmıştır.

Haseki Külliyesi restorasyon uygulama kararları, onaylı rölöve, restitüsyon, restorasyon projeleri ve raporları eşliğinde, Danışma Kurulu, Vakıflar Bölge Müdürlüğü kontrolörleri, İstanbul Avrupa Kültür Başkanlığı 2010 Ajansı temsilcileri, Pekerler İnşaat ve Haseki Şantiyesi yetkililerinin bir arada yer aldığı toplantılarda tartışılmıştır. Bu toplantılarda, restorasyonda uygulanacak koruma yöntemleri titizlikle ele alınmış, bazı kararlar değiştirilerek, yeniden İstanbul IV. No'lu KTVK Kurulu'na sunulmuş ve uygulamaya geçilmiştir. Bu çalışmalar sonrasında, evrensel koruma ölçütleri bağlamında, külliye binalarına verilecek yeni işlevlerin gerektirdiği müdahaleler, külliye binalarının özgünlüğünü ve bütünlüğünü sürdürülebilir kılacak biçimde karara bağlanmıştır.

Haseki Külliyesi'nde, restorasyon uygulaması, niteliक्सız eklerin kaldırılması, sondajlar, kazılar, sıva rasparları ile baş-

Şekil 3. Haseki Darü'sşifası cephe çizimleri (Ali Saim Ülgen)

lamıştır. Elde edilen yeni veriler, Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi ile Encümen Arşivi'ndeki bilgi, belgeler, Haseki Külliyesi'ne ilişkin makale, kitap, tez vb kaynaklar eşliğinde tartışıldığında şu sonuçlara ulaşılmıştır:

- Haseki Külliyesi çeşitli depremler ve yangınlar geçirmiştir.
- Külliye çevresinde hasara neden olan 1689, 1690, 1719, 1754, 1766, 1894 depremlerinin, Haseki Külliyesi'ne de önemli oranda zarar vermiş olduğu düşünülmektedir (Taşkıran 1972: 244). Özellikle 1894 depremi "...Haseki Külliyesi'nin başından geçen en büyük felaketlerden biri..." olarak kabul edilmektedir. Bu depremin, Darrüşifa kubbelerinde çatlaklara neden olduğu ve yapının terk edildiği bilinmektedir. Deprem sonrasında külliye uzunca bir süre boş kalmıştır (Taşkıran 1972: 244).
- Haseki Külliyesi, İstanbul yangınlarından bazılarının yayılma alanında kalarak zarar görmüştür. Sofular, Yeniçeri Kışlası'nda çıkıp Avrat Pazarı'ndaki Dikilitaş'a kadar uzanan 1693 tarihli; Cibali'de çıkıp bir kolu Avrat Pazarı'ndan geçen 1717 tarihli; Avrat Pazarı Yangını olarak adlandırılan 1727 tarihli; Cibali'de çıkıp Avrat Pazarı'ndan geçen 1755 tarihli; Cibali hariki keberi adı ile anılan 1781 tarihli yangınların Haseki Külliyesi'nden de geçmiş oldukları anlaşılmaktadır (Taşkıran 1972: 245). Daha sonra Sultan Selim adı ile anılan 1918 tarihli yangının Haseki Darü'sşifası için gerçek bir felaket olduğu kabul edilmektedir (Taşkıran 1972: 249).
- Bu felaketlerden sonra kuşkusuz külliye onarımlara tabi tutulmuştur. Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki, 1762 tarih ve 3528/27 No'lu, 1762 Tarih ve 6622 No'lu, 1770 tarih ve 3643/1 No'lu, belgelerde yer alan Haseki Külliyesi'ne özellikle de Darrüşifa'ya yönelik harcamalara dayanılarak, felaketler sonrasında bazı onarımların yapıldığı anlaşılmaktadır (Taşkıran 1972: 245, 246).
- Darrüşifa'nın su yollarının onarımına ilişkin kayıtlar da söz konusudur. 1748 tarihli ve 3528/23 No'lu

Fotoğraf 8. Darrüşifa, 1913 restorasyonu (Encümen Arşivi, 1941)

belge, Darrüşifa'da, bir su yolu onarımının yapıldığını göstermektedir (Taşkiran 1972: 246).

- Darrüşifa'nın 1679 tarihine kadar Haseki Darrüşifası, 1801'de Haseki Sultan Darrüşifası, Haseki Zindanı, Nisa Tevkifhanesi, 1843'de Haseki Sultan Kadın Darrüşifası, 1844'de Haseki Bimarhanesi, 1870'de Haseki Nisa Hastanesi adları ile anıldığı bilinmektedir (Taşkiran 1972: 151)
- Haseki Darrüşifası, 1870 yıllarına doğru 30 yataklı bir hastaneye dönüştürülmüştür. Ancak bu sırada binada nasıl bir yapısal değişim yapıldığı bilinmemektedir (Taşkiran 1972: 248, 249).
- Haseki Darrüşifası, 1894 depremi sonrasında da önemli bir restorasyon geçirmiştir. 1910 yılında başlayıp ve 1913 yılına kadar süren bu restorasyonda, bina tümü ile onarılmıştır. Darrüşifa eyvanları cephesinin duvar ile kapatılmasının ve avlunun taş ile döşenmesinin bu onarım sırasında gerçekleştiği düşünülmektedir (Taşkiran 1972: 248, 249).
- Haseki Darrüşifası ve çevresi 1918 yangınında yeniden tahrip olmuştur. Külliye 1948 yılında onarıma tabi tutulmuştur (Taşkiran 1972: 248; Müller 2001: 420). Bu onarımda eyvanları kapatan duvar kaldırılarak yerine demir doğramalı bir camekan yapılmış,

Fotoğraf 9. Darrüşifa, 1948 restorasyonu (Encümen Arşivi, 1941)

Fotoğraf 10. Darrüşifa'nın kuzey batısındaki tonozlu mekan henüz inşa edilmemiş (Encümen Arşivi, 1938)

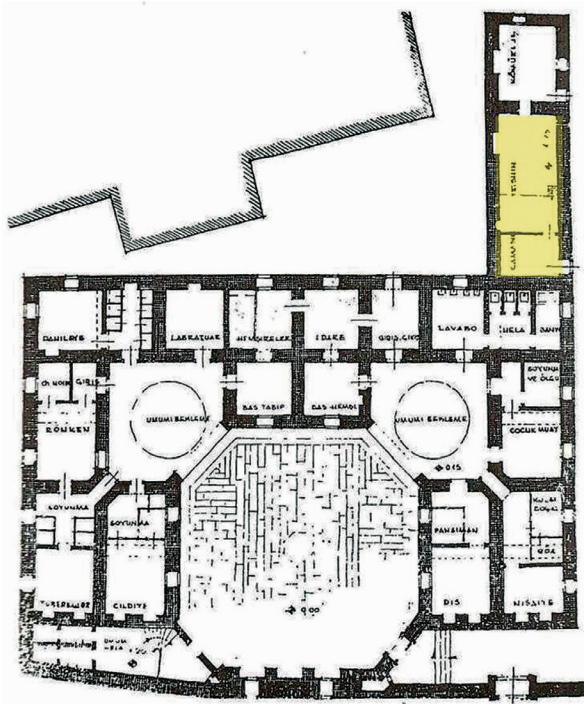
avlu döşeme kaplaması mermerle dönüştürülmüştür. Orhan Bolak'a ait bir plandan (Taşkiran 1972: 253) restorasyon sonrası Darrüşifa odalarına bölüntüler yapıldığı, lavabo ve helalar eklendiği anlaşılmaktadır. Darrüşifa'nın kuzeyinde yer alan tonozlu mekan da bu onarımda eklenmiş olmalıdır. Çünkü 1938 tarihli bir fotoğrafta bu yapıya rastlanmamaktadır. Ayrıca 2010-2012 restorasyon çalışmaları sırasında bu tonoz üst örtünün içinde agrega olan beton olduğu anlaşılmıştır. Bu bilgi, çimento esaslı müdahalelerin 1948 onarımında başlamış olduğunu göstermektedir.

- Medrese 1960 yılında onarım geçirmiştir. Bu onarımda, kapı ve pencerelerin kırmızı renkli taş sövelerinin bu onarımda imal edildiği, taş bacaların bir bölümünün yenilendiği, kurşun taklidi çimento şap uygulaması, sıva ve derz onarımları, beton dışlıklar imalatı, elektrik tesisatı vb işlemlerin (Vakıflar Arşivi, 1960 yılı onarımı) yapıldığı anlaşılmaktadır.

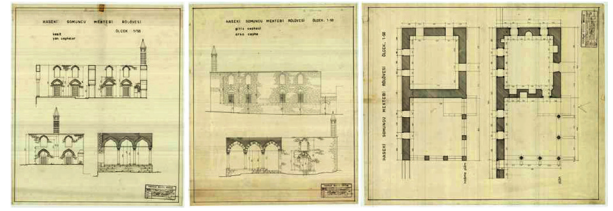

Fotoğraf 11. Medrese, 1960 onarımı öncesi (Solda), onarım sonrası (Sağda) (Encümen Arşivi)

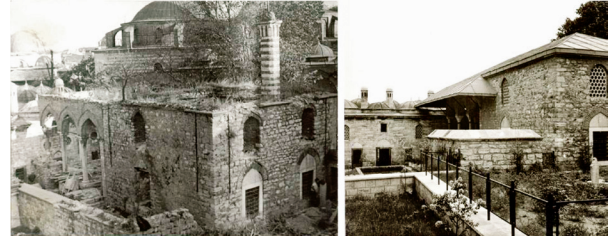

Şekil 4. Darüşifâ planı, Orhan Bolak rölovesi, 1950 (Taşkıran 1972: 253)

- Medrese'ye ait 1961 tarihli çizimlerden (Vakıflar Arşivi), ahşap kapı ve pencere doğramalarının yenilediği anlaşılmaktadır.
- Darüşifâ, 1964 tarihli (Vakıflar Arşivi, 1963 yılı onarımı) Hakediş Raporu'nda, kurşun taklidi kubbe, düz zemin üzerine kurşun taklidi şap, bacalara, küfeki kaplama ve dumanlık yapılması vb iş tanımları yapılmaktadır.
- Haseki İmaretine ait 1968 tarihli yazışmalarda (Vakıflar Arşivi, 1967 yılı onarımı), taş çürütme, raspa, çimento harçlı sıva, demirsiz beton, doğrama, tesisat vb işlemleri içeren iş tanımları yapılmaktadır.
- Sıbyan Mektebi'nin 1967 yılındaki rölovesinden (Vakıflar Arşivi), bu tarihlerde üst örtüsünün olmadığı, 1968 onarımında üst örtü yapıldığı anlaşılmaktadır.

Şekil 5. Sıbyan Mektebi rölovesi, 1967 (Vakıflar Arşivi)

Fotoğraf 12. Sıbyan Mektebi, 1966-68 onarımı öncesi (Solda), onarım sonrası (Sağda) (Vakıflar Arşivi)

- 1968 yılı onarımlarında, İmaretin kuzey cephesine bitişik ekler kaldırılmış, Medrese ile Avrat Pazarı Dükkanı arasındaki alana, bodrum katta servis mekanları inşa edilmiştir.
- Haseki Külliyesi (Bayrampaşa Medresesi ile birlikte) 1970 tarihli Hakediş Raporu'nda (Vakıflar Arşivi, 1969 yılı onarımı), sıhhi tesisat ve aksesuarı işleri tanımı yapılmıştır.
- Haseki Külliyesi'ne ait 1978 tarihli yazıda, 1974 yılında Kalorifer tesisatı onarımı gerçekleştirildiği bilgisi yer almaktadır (Vakıflar Arşivi).
- Külliye 1975 yılında da onarım geçirmiştir (Vakıflar Arşivi, 1975 yılı onarımı).
- Külliye 1978 yılında sıhhi tesisat, kalorifer tesisatı vb onarım geçirmiştir (Vakıflar Arşivi, 1978 yılı onarımı).
- Külliye 1980'li yıllarda da onarım geçirmiştir. Külliye'nin batısına yeni bir ihata duvarı inşa edilmesi 1984 yılından sonra gerçekleştirilmiştir (Vakıflar Arşivi).

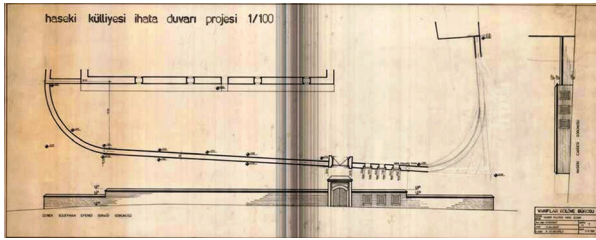

Fotoğraf 13. İmaretin Kuzey Cephesindeki ekler, 1965
(Vakıflar Arşivi)

Fotoğraf 14. Medrese ile Avrat Pazarı Dükkanı ile arasındaki, bodrum katta servis mekanları inşaatı, 1968 (Vakıflar Arşivi)

Şekil 6. Külliye'nin batısındaki ihata duvarı projesi, 1983
(Vakıflar Arşivi)

Fotoğraf 15. İmaretin batısındaki ihata duvarı henüz inşa edilmemiş, 1984
(Vakıflar Arşivi)

III. HASEKİ KÜLLİYESİ 2010-2012 RESTORASYONU SÜRECİ

Haseki Külliyesi, restorasyon öncesi işlevsiz, bakımsız bazı marjinal grupların sığındığı bir alana dönüşmüştü. Bir taraftan, Külliye'nin bu koşulları iklimsel etkenlerle birleşerek önemli tahribatlara neden olmaktaydı. Diğer taraftan Külliye'de, daha önceki dönemlerin geçerli teknik ve olanakları ile gerçekleştirilmiş restorasyonlar önemli bir tahribat nedeni olmaktaydı. Bütün bunlar Haseki Külliyesi Medrese, Sıbyan Mektebi, İmaret, Darrüşifa binalarında, bu binalar arasındaki ortak alanlarda ve Külliye yakın çevresinde önemli tahribatları yaratmıştı. Bu son restorasyon uygulamasının temel amacı mevcut tahribatların nedenlerini ortadan kaldırmak ve sonuçlarını onarmaktır. Bu bağlamda gerek çevresel ölçekte gerekse yapı ölçeğinde onarım müdahaleleri saptanmıştır. Kararlar öncelikle proje müellifi DF Mimarlık tarafından hazırlanan rölöve, restitüsyon, restorasyon projelerinde oluşturulmuştur. Uygulama sırasında ise bu kararlar yeniden ele alınmıştır.

Çevresel Bozulmalar ve Müdahaleler

Külliyenin uzun süre kullanılmaması ya da kötü kullanımını nedeni ile iç avlularda otlar, fundalar vb bitkiler, niteliksiz yapı ve yapı elemanı parçaları, inşaat molozları gibi gereksiz dolgular, kalıntılar oluşmuştu. Örneğin İmaret batı cephesinde ve Medrese kuzey cephesinde pencere parapeti hizasına kadar olan toprak/moloz dolgu, yağmur suyuna karşı binaları savunmasız kılmıştı. Son yıllarda film seti olarak kullanılmasına bağlı olarak Sıbyan Mektebi önünde inşa edilmiş bazı dekor parçaları bakımsız görüntü yaratan öğeler olmuştu. Öncelikle külliye hem görsel hem de yapısal anlamda zarar veren bu ekler, kalıntılar kaldırılmıştır. Kalıntılar altında kalan tarihsel bahçe öğeleri ortaya çıkarılmış, Külliye'nin yeniden işlevlendirilmesine bağlı olarak iç yaya yolları, toplantı noktaları düzenlenmiştir. Gerekli yeni müdahalelerin, külliye yapılarının, tarihsel bahçe öğelerinin malzeme ve tekniği ile uyumlu olması dikkate alınmıştır.

Fotoğraf 16. Niteliksiz bitki örtüsü kaldırılmadan önce
(Solda) 2010, yol düzenlemeleri yapılırken (Sağda) 2012 (Ebru Sünnetçi)

Haseki Külliyesi Binalarındaki Bozulmalar: Medrese, Sıbyan Mektebi, İmaret ve Darrüşifa

Çeşitli yangın ve depremlerde zarar gören, Medrese, Sıbyan Mektebi, İmaret ve Darrüşifa her seferinde onarılmış ve akabinde işlevlendirilmiştir. Külliye binalarının tahribat nedenlerinden biri, 1948 yılından itibaren gerçekleştirilen restorasyonlardan kaynaklanmaktadır. Bu restorasyonlarda uygulanan hatalı kararlardan biri, onarımda kullanılan çimento, beton, betonarme vb malzeme ve yapı üretim teknolojisi. Bu malzeme ve teknikle yapılan müdahaleler, o dönemlerde, modern restorasyon teknikleri olarak kabul edilmekteydi. Ancak, süreç içinde, çimento, beton ve betonarme malzemenin agregasını oluşturan kumun tuzu, su ile temas ederek geleneksel yapıya nüfuz etmiş ve geleneksel kagir malzemede yüzeysel ve içsel sorunlar yaratarak çiçeklenmelere, kabarmalara, dökülmelere ve nihayet malzeme kayıplarına neden olmuştur. Uygulamalar, geri dönülemez, önemli sorunlara kaynaklık ettiğinde, bu onarım yönteminin hatalı olduğu anlaşılabilmiştir.

Külliye binalarındaki tahribatların bir bölümü de onarım sonrası verilen işlevlerden kaynaklanmıştır. Bu işlevlerin gereksinim duyduğu donanımlar mevcut binaların hizmet verebilme kapasitesini aştığında ortaya sorunlar çıkmıştır. Örneğin, Vakıflar Genel Müdürlüğü ile Club Meditteranee arasında yapılan anlaşma gereği 1963–1974 yıllarında cami dışındaki binalar turistik amaçla kullanılmak üzere onarılmıştır. Bu işlev semt sakinlerinin şikayetleri nedeni ile uzun süre devam etmemiştir. Daha sonra külliye binaları, Diyanet İşleri Başkanlığı'na hizmet içi eğitim merkezi yapılması amacı ile tahsis edilmiştir. Külliye, 1976 yılından sonra Diyanet İşleri Başkanlığı İstanbul Haseki Eğitim Merkezi adını alarak müftü ve vaizlerin mesleki eğitimleri yapılmıştır. (Restorasyon Raporu 2010: 4). Bu işlevler her defasında yeni ekleri, donanımları beraberinde getirmiş, bina cephelerine servis hacimleri eklenmiş, iç mekanlar bölünmüş, asma katlar, mutfak, WC, banyo, elektrik, su, ısıtma tesisatı vb ekler yapılmıştır.

Külliye binalarında dış etkenlere bağlı olarak da önemli tahribatlar oluşmuştur. İklimsel etkenler, binaların üst örtü, duvar doluluk ve boşluklarındaki yapısal hatalar ve bozulmalar ile birleşerek önemi hasarlar yaratmıştır. Özellikle çimento esaslı uygulamalar iklimsel etkenler ile birleşerek tahribatlara neden olmuştur. Kagir yüzeylerde, liken vb mikrobiyolojik patinalar, küçük-büyük bitkisel oluşumlar ortaya çıkmış, tuzlanma, tabakalaşma, kopma, ufalanma vb tahribatlar ortaya çıkmıştır.

Uygulanan Koruma Yöntemleri

Haseki Külliyesi binalarına yönelik koruma yaklaşımı, Kurul onayı almış restorasyon projesinde tanımlanmış olmakla birlikte, uygulamanın ilk aşaması olan raspa işleminin, sondajların, kazıların ve ayrıntılı analitik çalışmaların tamamlanması sonrasında kesinleşebilmiştir. Alan çalışmalarının verileri, Külliye'nin mevcut ve tarihsel özelliklerini daha tanımlanabilir kılmıştır. Böylelikle en uygun koruma yöntemlerine karar verilebilmiştir.

Koruma yaklaşımının temel amacı, bütün tarihsel katmanları, ekleri ile birlikte Külliye'nin taşıdığı tarihsel belge değerinin korunması olmuştur. Bu bağlamda, Haseki Külliyesi binalarında en az müdahaleden en fazla müdahaleye geniş bir skala belirlenmiş, *temizlik, ayıklama, bütünleme, sağlamaştırma, yenileme* içerikli koruma yöntemlerine karar verilmiştir.

Kimyasal ve Mekanik Temizlik

Külliye binalarının kagir, metal ve ahşap bazı yapı elemanlarındaki *kir* olarak tanımlanan bozulmalara *kimyasal ve mekanik temizlik* yöntemi uygulanmıştır. Kagir duvar yüzeylerdeki, sütunların kaide, gövde ve başlıklarındaki, tüm metal aksamında çeşitli nedenlerle oluşan kirlilik *mekanik ve kimyasal temizlik* ile kaldırılmaya çalışılmıştır. Mekanik ve kimyasal temizlik,

- *Dış cephenin küfeki taş örgüsünde*, çimonta şap üst örtüyü yalayarak gelen yağmur suyunun, hava kirliliği ile oluşturduğu kirlilik, çevredeki ağaçlardan kaynaklı reçine ve organik malzeme kirliliği,
- *Hazire mezar taşlarında*, yağmur suyunun, hava kirliliği ile oluşturduğu kirlilik, çevredeki ağaçlardan kaynaklı reçine ve organik malzeme kirliliği,
- *Granit ve mermer sütunlarda*, yağmur suyunun, bronz sütun bileziklerin ve demir gergilerin üzerinden akarak oluşturduğu kirlilik,
- *Demir lokmal şebekelerde* demir-söve detayındaki kurşun koruyucunun yok olmasına bağlı ortaya çıkan oksit kirliliği,
- *Demir hatıl-taş* birleşim noktalarındaki kurşun koruyucunun yok olmasına bağlı ortaya çıkan oksit kirliliği,

Fotoğraf 17. İmarek revak sütunları: Kimyasal temizlik öncesi (Solda), kimyasal temizlik sonrası (Sağda), 2011 (Ebru Sünnetçi)

Fotoğraf 18. Darrüşifa cephelerinde kimyasal temizlik çalışmaları, 2011 (Ebru Sünnetçi)

Fotoğraf 19. Hazire mezar taşları: Kimyasal temizlik öncesi (Solda), sağda kimyasal temizlik sonrası (Sağda), 2011 (Ebru Sünnetçi)

- Revak kemerlerinde, kemer taşlarına birer ara ile sürülen kırmızı boya tabakası kirliliği,

olarak tanımlanan alanlarda yapılmıştır. Kimyasal temizlik uzmanlarca tanımlanan reçeteler doğrultusunda uygulanmıştır (Temizlik Raporu). Temizlenen taş yüzeylere koruyucu bir uygulama yapılmamıştır.

Pencere ahşap kapakları ve kapılarının mevcut boya ve cila katmanlarının temizlenmesi için *mekanik temizlik* yöntemi uygulanmıştır. Bu alanlarda, düz yüzeylere "...zarar vermeyecek şekilde, granülleri çevrimleyerek rotasyonlu (döndürerek) püskürtme yapabilen özel püskürteç (nozlu) ile yüzey durumu dikkate alınarak ayarlanacak düşük basınçla (0,5-1,0 Bar) sertlik derecesi Mohs göre 3-3,5 olan 125 mikron altı ithal dolomit granülleri..." ile mekanik temizlik yapılmıştır.

Ayıklama

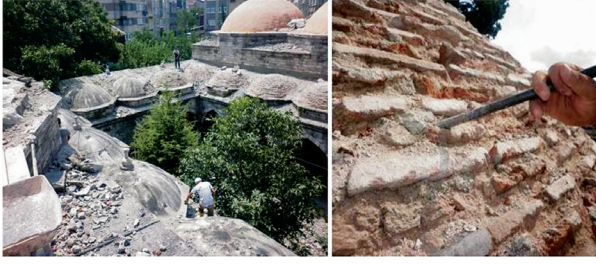
Haseki Külliyesi, tarihsel süreçte çeşitli ekler almış bir yapıdır. Bu ekler, yapının taşıyıcı sisteminde, iç ve dış mekanlarında, yakın çevresinde yer almaktadır. Eklerden bazıları önemli tarihsel belge değeri taşımaktadırlar ve korunması gerekirler. Bazıları ise yapının özgünlüğüne ve bütünlüğüne zarar veren eklerdir. Haseki Külliyesi'ndeki eklerin kaldırıp kaldırılmayacağına yetkililerin katıldığı toplantılarda karar verilmiştir. Örneğin, Darrüşifa'nın güneyinde yer alan *tonozlu mekan* 1938 yılında sonra yapılmış, tonozu beton olan bir ektir. Bu ek, Darrüşifa'nın güney cephesindeki bir penceresini kapatılarak inşa edilmiştir. Ancak bu geç dönem eki bugün külliye ile bütünleşmiş bir görünüm sunmaktadır. Bu nedenle de kaldı-

rılmamasına karar verilmiştir. Bu konudaki ikinci örnek, restorasyon projesinde açılması önerilen, İmarek'in doğu cephesinde kapatılmış olan iki pencere için alınmıştır. İmarek'in doğudaki *yemekhane/me'kel* odaları özgün durumunda, doğu duvarında ikişer pencereye sahiptir. Ancak çeşitli müdahalelerde doğu duvarındaki duvar nişleri önce açılarak pencere haline getirilmiş ve daha sonra ise tekrar kapatılmıştır. Restorasyon projesinde bu kapanmış boşlukların yeniden pencereye dönüştürülmesi, başka bir deyişle bir ayıklama işlemi öngörülmüştür. Ancak yerinde ve belgeler üzerinde yapılan inceleme ve araştırmalara dayanılarak, İmarek'in özgün tasarımına uygun olarak odaların iki pencere olarak kalmasına karar verilmiş, ayıklama işlemi iptal edilmiştir.

Haseki Külliyesi binalarında yer alan, özgünlüğü bozan, tarihsel belge değeri olmayan eklerin kaldırılması için *ayıklama* yöntemi uygulanmıştır. Külliye'nin son işlevleri sırasında eklenen, ahşap yer ve duvar kaplamaları, bacalar, radyatör kutuları, çini panolar, perdelikler, radyatörler, vitrifiye elemanlar, elektrik tesisatına ilişkin aydınlatma elemanları, kablo, trafo vb ekler kaldırılmıştır. Bazı mekanlarda yapılan bölüntüler, asma katlar, eklenen hacimler, kaldırılmış, dolurulmuş pencereler, kapılar açılmıştır.

Haseki Külliyesi'ndeki önemli *ayıklama* işlemlerinden biri, önceki restorasyonlarda yapılmış olan çimento şap kurşun kubbe örtüsü taklitlerinin, çimento harç siva ve derzleme uygulamalarının, beton ve betonarme eklerin kaldırılması olmuştur. Medrese, İmarek ve Darrüşifa kubbe-lerindeki ~10 cm kalınlığındaki kurşun taklidi çimento şap sökülerek yerine horasan şap üzerine kurşun örtü serilmiş, beton alemler kaldırılarak yerine taş alemler yerleştirilmiştir. Tüm binaların, iç mekan yüzeylerindeki çimento siva ve duvar derzlerindeki çimento harç raspa edilmiş, horasan harcı ile siva ve derzleme yapılmıştır. Onarım harcı uzmanların görüşleri doğrultusunda hazırlanarak uygulanmıştır (Haseki Külliyesi Malzeme Raporu). Tepe pencerelerindeki beton dışıklar kaldırılarak yerine alçı dışık yerleştirilmiştir. Tüm binalarda, kare ya da altıgen taban tuğlası taklidi beton döşemeler sökülerek yerine geleneksel olarak imal edilen taban tuğlası yerleştirilmiştir.

Fotoğraf 20. İmaret kubbeleri: Kurşun taklidi çimento şap ve çimento harçlı derz raspası yapılırken, 2011 (Ebru Sünnetçi)

Fotoğraf 21. Darrüşifa: Çimento sıva raspası sonrası, 2011 (Ebru Sünnetçi)

Fotoğraf 22. Darrüşifa: Tepe penceresi bütünleme işlemi, 2011 (Ebru Sünnetçi)

Ancak bazı noktalarda, betonarme eklerin ayıklanması uygulamasından vazgeçilmiştir. Bunlardan biri, külliye'nin tüm zemin altında dolaşan betonarme tesisat kanallarıdır. İkincisi, Darrüşifa'nın betonarme döşemesi ve döşeme ile ilişkili zemin altında ~ 180 cm yüksekliğe ulaşan betonarme tesisat kanallarıdır. Üçüncüsü ise Medrese köşe odalarına girişin sağlandığı geçitlerin tonozlarındaki betonarme kirişlerdir. Bu betonarme eklerin ayıklanmasının, külliye yapılarında, yeniden önemli ölçüde hasara neden olabileceği düşünülmüştür. Bilim Kurulu ve yetkililerin ortak kararı olarak bu sözü edilen betonarme eklerin bırakılmasına karar verilmiştir.

Külliye'de bir diğer ayıklama işlemi, Sıbyan Mektebi çatısının çinko olan üst örtü kaplamasının kaldırılarak yerine kurşun örtü serilmesi ile gerçekleştirilmiştir.

Bütünleme

Haseki Külliyesi binalarında bazı yapı elemanlarındaki kopmuş parçalar ya da tümü ile kaybolmuş yapı elemanları ya da bileşenleri tamamlanarak *bütünleme* işlemine tabi tutulmuştur. Kopmalar kısmi olduğunda iki yöntem uygulanmıştır. Örneğin, taş yüzeylerde, 5 cm'ye kadar olan kayıplar özgün halinde bırakılmıştır. Daha derin yüzey kayıplarında taş, çürütme yapılarak sökülmüş, yerine niceliksel ve niteliksel olarak özgün malzeme ile uyumlu yenisi yerleştirilmiştir. Tümü ile yok olmuş yapı elemanları ya da bunlara ait bileşenler yeniden imal edilerek yerine yerleştirilmiştir. Yok olmuş söveler, tepe penceresi içlik ve dışlıkları, ahşap pencere doğramaları, ahşap pencere kapakları, ahşap koruluklar yeniden yapılarak yerine takılmıştır.

Külliye'de bir diğer bütünleme işlemi, Sıbyan Mektebi çatısının yok olan kurşun örtüsünün yeniden serilmesi ile gerçekleştirilmiştir.

Bütünleme, özgün parçanın benzerinin yeniden imal edilmesi ile yapılmıştır. Ancak bu uygulama yeterli malzeme kalıntı, metin, çizim, fotoğraf olduğunda söz konusu olabilmştir. Kaybolan parçanın özgün durumda nasıl olduğunun tanımlanamadığı durumlarda farklı malzeme ve teknikle imal edilen parçalar kullanılmıştır. Örneğin, Medrese odalarındaki tepe penceresi içlikleri hakkında bilgi edinilememesi nedeni ile tepe penceresi biçiminde, alçı çerçeveli, buzlu cam kullanılmıştır. Sonraki yıllarda yeni bilgi ve belgeler bulunduğunda bu içliklerin, özgün biçimine benzer malzeme ve teknikle yeniden imal edilebileceği düşünülmüştür.

Sağlamlaştırma

Haseki Külliyesi binalarında, bazı kubbelerde, kemerlerde, sütun ve sütun bileşenlerinde kırık, çatlak vb yapısal hasarların giderilmesi, yok olmuş bölümlerin tamamlanması, yapı malzemesindeki hasarların giderilmesi için, uzmanların görüşleri doğrultusunda, *sağlamlaştırma* yapılmıştır. En kapsamlı sağlamlaştırma uygulamasını Sıbyan Mektebi'nin ahşap çatı strüktürü gerektirmiştir. Uygulama sırasında çatı bileşenlerinin hasarları olduğu saptanmış ve üst örtü önemli oranda yenilenerek sağlamlaştırılmıştır. Duvarlardaki çürümüş ahşap hatılların yerine yenileri yerleştirilmiştir. Taşıyıcı özelliğini önemli ölçüde yitirmiş duvar ve kemer taşları çürütülerek yenileri ile sağlamlaştırma yapılmıştır. Kagir örgü çatlaklarında, hidrolik kireç esaslı enjeksiyon harcı kullanılmasına karar verilmiştir. Sütun başlıklarındaki çatlaklar için ise "...Oluşmuş ve oluşmaya devam eden çatlakların, problem yapıcı etkenlerin ulaşamaması için doldurulması, düşme tehlikesi bulunan kopacak ve kopmuş parçacıkların yerlerinde sağlamlaştırılması gereklidir. Sağlamlaştırma amacıyla yapılan çalışmalarda, harç enjeksiyonu ile dolgu yapılamayacak boyutlu çatlakların, sırasıyla % 3'lük, % 5'lik ve % 7'lik akrilik emülsiyon (Primal AC33) ile sağlamlaştırılması uygun olacaktır..." (Çatlak Sağlamlaştırma Raporu) tavsiyesine uyulmuştur. Önemli oranda korozyona uğramış metal aksam değiştirilmiştir. Kurşun koruyucusunu kaybetmiş metal-kagir birleşim noktalarına yeniden kurşun akıtılmıştır.

Fotoğraf 23. İmaret Batı cephesi: Taş çürütme sonrasında sağlamlaştırma işlemi, 2011 (Ebru Sünnetçi)

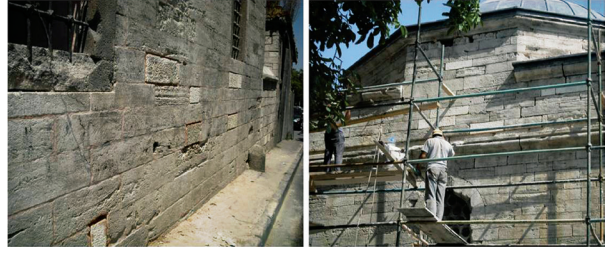
Yenileme

Onaylı restorasyon projesinin içerdiği, Haseki Külliyesi'nin çağın toplumsal gereksinimlerini dikkate alan yeni işlevleri, yenileme işlemine gerek duymaktadır. Yetkili kurullar, işlevlerin daima değişebilirliğini dikkate alarak, yenileme müdahalelerinin binaların özgün biçimini ve bütünlüğünü en az değiştirecek biçimde gerçekleşmesi yönünde kararlar almıştır. Bu yeni işlevlerin gereği olarak, aşağıdaki uygulamalar yapılmıştır:

- Medrese için servis mekanları, Medrese ile doğudaki Avrat Pazarı Dükkanı arasında kalan alanda, zemin altında mevcut servis mekanlarının yeniden düzenlenmesi ile elde edilmiştir.
- Darrüşifa eyvanlarının cephesini kapatan mevcut, demir doğramalı camekanlar kaldırılarak yerine sekürit cam kapı sistemi düşünülmüştür. Bu bölüme ait servis mekanları mevcut servis mekanlarının yeniden düzenlenmesi ile elde edilmiştir.
- Külliye'nin su, elektrik, hırsızlık, yangın alarm vb tesisatları için mevcut kanallar, depolar yeniden düzenlenmiş, ek yapılanmalar için Haseki Külliyesi'ne gerek görsel, gerekse yapısal anlamda zarar vermeyecek düzenlemeler yapılmasına özen gösterilmiştir.
- Külliye binalarında beton döşeme ayıklanması ile ortaya çıkan derinlik, yeni işlevlerle ilgili tesisatların yer alacağı biçimde düzenlenmiştir. Taban tuğlası uygulaması yapılırken de, belirli noktalarda tesisatlara ulaşılabilirliği sağlayan detay çözümleri uygulanmıştır.

III. DEĞERLENDİRME

Haseki Hürrem Sultan Külliyesi, Klasik Osmanlı mimarisinin önemli bir örneği Mimar Sinan'ın erken dö-

Fotoğraf 24. Taş çürütme sonrasında sağlamlaştırma işlemi, 2011 (Ebru Sünnetçi)

Fotoğraf 25. Sıbyan Mektebi çatısı sağlamlaştırma işlemi, 2011 (Ebru Sünnetçi)

Fotoğraf 26. Döşeme altına tesisat yerleştirilmesi, 2011 (Ebru Sünnetçi)

nem yapıtlarından biridir. Üzerinde yer aldığı alan, Tarihi Yarımada'nın en eski kültürel katmanlarına sahiptir. Uygulama sırasında, yetkililer gözetiminde yapılan kazılarda da bunun belgelerine ulaşılmıştır. Örneğin, Medrese'nin doğusundaki, Avrat Pazarı'na ait dükkan biriminde gerçekleştirilen kazıda bazı kanal ve duvar kalıntılarına ulaşılmıştır. Darrüşifa ve medrese arasında zemin düzenlenmesi sırasında künk kalıntıları bulunmuştur. Darrüşifa'nın kuzey doğu köşesinde yer alan mevcut tuvaletlerin olduğu yerde yapılan kazıda yine bazı yapısal kalıntılar ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan veriler belgelenmiş ve üzerleri yeniden örtülmüştür.

Tarihsel süreçte, deprem, yangın vb afetler ile tahrip olup tekrar tekrar onarılan Haseki Külliyesi, günümüze değin yapısal ayrıntılarının özgünlüğüne ilişkin bazı değerlerini kaybetmiştir. Bununla birlikte Külliye, bir taraftan toprak altında kapsadığı önemli tarihsel veriler, diğer taraftan inşa edildiği dönemin sosyal, ekonomik, kültürel özelliklerini yansıtmaları ile tarihsel belge değeri çok yüksek bir kültürel mirastır. Bu son restorasyon, Külliye'nin önemini gözeterek, onun günümüze ulaşabilmiş özgünlüğünü ve bütünlüğünü koruyarak gelecek kuşaklara aktarabilmeyi amaçlamıştır.

Kaynakça

- Cantay, G., 1998 Sinan Külliyyelerinde Darüşşifa Planlaması, *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*, s.45-57.
- Eyice, S., 1993 Arkadios Sütunu, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.1, s.306-307.
- Kuran, A., *Mimar Sinan*, Hürriyet Vakfı yayınları, 1986.
- Müller-Wiener, W., 2001 *İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası, 17. Yüzyıl Başlarına Kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul*, (Çev:Ü.Sayın), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Pekak, S., 1993 Arkadios Forumu, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.1, s.306.
- Tanman, B., "Bayram Paşa Külliyesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.2, s.101-103.
- Tanişik, İ.H., *İstanbul çeşmeleri*, C. 1, İstanbul, 1943.
- Taşkıran, N., 1972 *Hasekinin Kitabı, İstanbul Haseki Külliyesi, Cami-Medrese-İmaret-Sübyan Mektebi-Darüşşifa ve Yeni Haseki Hastanesi*, İstanbul: Haseki Hastanesini Kalkındırma Derneği yayınları No. 6.
- Ülgen, A.S., *Mimar Sinan Yapıları*, C.1, T.T.K. Yayınları.
- DF Mimarlık, *Fatih Haseki Külliyesi Rölöve-Restitüsyon-Restorasyon Projesi Restorasyon Raporları, İstanbul 2010*.
- Encümen Arşivi.
- Haseki Darrüşşifası 1963, 1964, 1965, 1974, 1975 Yılı Onarımı Belgeleri, Vakıflar Arşivi.
- Haseki Darrüşşifası ve Bayrampaşa Medresesi 1969 Yılı Onarımı Belgeleri, Vakıflar Arşivi.
- Haseki İmareti 1967 Yılı Onarımı Belgeleri, Vakıflar Arşivi.
- Haseki Medresesi 1960 Yılı Onarımı Belgeleri, Vakıflar Arşivi.
- <https://archnet.org>
- Arıoğlu, N., Gürdal, E., Özgünler, S.A.,
Haseki Külliyesi Malzeme Raporu, İTÜ, Mimarlık Fakültesi, Yapı malzemesi Laboratuvarı, İstanbul, 2010.
- Güleç, A., Çatlak Sağlamaştırma Raporu, İstanbul, 2011.
- Güçlütürk, A., Tulgar, S., Genç, U., Temizlik raporu, İstanbul, 2010.